

Олександр Гаркавець

ОДНА РУКОПИСНА ЗБІРКА З ІСТОРІЇ УРУМІВ

Серед оригінальних матеріалів, що зберігаються у фонді Одеського товариства історії й старожитностей – фонді V відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського Національної Академії наук України в м. Києві, привертає до себе увагу недосліджена збірка рукописів XVIII–XIX ст., частина яких написана урумською мовою. Оскільки на час укладання каталогу досліджень із цієї мови практично не було, її визначали за близькості до порідненими мовами як турецьку або татарську. Скажімо, про нотатки до листів і листи протоієрея Трифілія говорилося, що це “дневник, писаний греческими буквами на турецьком язике, перемешаном инде буквами русскими” [Серафимов 1874, 592]. Сьогодні, коли в діалектах вивчено й описано і кавказький [Корелов 1970], і надазовський [Гаркавець 1981, 46–58; Гаркавець 1988] варіанти урумської мови, можна кваліфіковано досліджувати й урумські писемні пам’ятки даної колекції.

Збірка включає рукописні матеріали, що належали архімандриту Гавриїлу (Василіо Федоровичу Розанову, 1781–1837) – архієпископу Катеринославському, Херсонському й Таврійському, а також окремі рукописи В. Х. Кондаракі, В. І. Григоровича, В. Д. Смирнова та інших кореспондентів товариства. Основна маса рукописів написана російською мовою, частина, як уже сказано, урумською, окремі матеріали грецькою, латинською (про Ітиль 1843 р. – од. зб. 893, 43 арк.) й кримськотатарською (копії ханських ярликів) мовами.

В. Ф. Розанов відомий як дослідник християнства на півдні України й у Криму. Серед його історичних розробок даної теми спеціально написана стаття про переселення християн із Криму до Надазов’я [Розанов 1844, 197–205].

Працюючи над цією проблематикою, В. Ф. Розанов цікавився біографією митрополита Кримського (“Готфійського й Кефейського”) та Азовського Ігнатія (Гозадинова), котрий переконав християн (румеїв, урумів, вірмен, грузинів та волохів) Криму переселитися до Надазов’я в 1778–1779 роках і очолив новостворену єпархію в сані митрополита. Його учнем, помічником і послідовником був протоієрей Маріупольського духовного правління Трифілій, від нащадків котрого й одержав В. Ф. Розанов більшість урумських рукописів даної збірки.

Серед матеріалів, написаних самим В. Ф. Розановим, виділяються рукописи, об’єднані в окремий збірник (од. зб. 449–461, 228 арк.). До нього, зокрема, входить нарис з історії Катеринославської губернії [Розанов 1848, 140–210], де є детальні переліки грецьких населених пунктів Надазов’я і Криму із вказівками на церкви, що в них є або були, а також нотатки етнографічного характеру (од. зб. 460–461, арк. 126–226). До збірника увійшло також повідомлення архімандрита Якова Вечіркова “К современной истории о греках, населяющих берега Азовского моря”, де устами самовидця надзвичайно цікаво розповідається про суспільне життя й побут надазовських греків та мовну ситуацію в їхньому середовищі (од. зб. 459, арк. 125).

Великий інтерес становлять джерельні матеріали: “Реєстр Катеринославського намісництва Маріупольського повіту казенним і власницьким по-

селенням” 1782 року (од. зб. 472, 3 арк.); “Опис міст і повітів Катеринославського намісництва” (од. зб. 704, 17 арк.); “Топографічний опис земель, що дісталися Росії 1774 року” (од. зб. 815, 36 арк.); повідомлення про наявність церков у Маріупольському повіті від 10.11.1790 (од. зб. 501, 2 арк.); спогади племінника про митрополита Ігнатія (од. зб. 782, 2 арк.); копія російського перекладу грецької грамоти Катерини II митрополитові Ігнатію 1779 року про переселення до Азовської губернії (од. зб. 467, 2 арк.).

Збірка містить грецькі рукописи: лист до протоієрея Трифілія в справах консисторії (од. зб. 3642, арк. 1–1 зв.); життє Іоанна нового Трапезундського (од. зб. 743–745, 32 арк., початок XIX ст.), інші конфесійні тексти.

Перелічені російськомовні матеріали були так або інакше використані В. Ф. Розановим, чого не можна сказати про грецькі й особливо урумські, ефективно скористатися з яких дослідник не встиг.

Урумські рукописи поділяються на п'ять таких груп.

Майнові та фінансові документи

1. Опис архієпископського реквізиту, подарованого царицею покійному митрополитові Кримському Ігнатію і привезеного з Криму до Маріуполя (од. зб. 3676, 1 арк. 4.06.1786).

2. Описи церковного вбрання покійного митрополита Ігнатія, одержаного під розписку протоієреєм Трифілієм від настоятеля лаврського монастиря в Айноросі та від поручника Іоанна Антонова Гозадиноса, нащадка митрополита (це майно зберігалось раніше в церквах св. Миколая та св. Харлампія в Бахчисараї) (од. зб. 3666, 1 арк., 20.10.1786 і 30.10.1786).

3. Заповіт митрополита Ігнатія, складений по-урумськи та по-грецьки протоієреєм Трифілієм з його слів. Серед розпоряджень щодо певних грошових сум є вказівки на священиків трьох церков у Маріуполі, 20 церков у селах і одного священика, що живе на хуторі, а також рибний кіш та крамниці, які йому належали (од. зб. 3667, 2 арк., 16.02.1788).

4–8. Боргові, закупні й квитові записки приватних осіб (од. зб. 3665, без дати; 3674, без дати; 3675, 11.09.1804; 3677, 1 арк., 20.05.1787).

Адміністративне листування

9. Лист митрополита Ігнатія ікономосу священику Тріандафілу (Трифілію) з дорученнями в Москві у зв'язку з переселенням греків у Надазов'я (од. зб. 3607, 1 арк., 2.11.1779).

10. Лист, гадано, митрополита Кримського й Азовського до протоієрея Трифілія з підтримкою ініціативи Маріупольського духовного правління щодо відкриття школи для грецьких дітей. У листі відповідальними в цій справі призначаються протоієрей Трифілій, священики Хаджі Михаїл, Хаджі Пенайот, Стефан Бичакчи та Сава Тат. Забезпечення школи в Маріуполі приміщенням покладається на священика Янакі. Матеріальна й фінансова турбота про школу покладається на заснований монастир св. Георгія, оскільки “він – рятівник ув'язнених і помічник бідних”, та на церкви, кожна з яких має збирати пожертви на шкільництво. Однією з програмових вимог є обов'язковість навчання дітей грецької й російської мов із наданням можливості для продовження освіти на кошт громади (од. зб. 3642, арк. 2–4 зв., 27.08.1787).

11. Листи та чернетки листів протоієрея Трифілія до Григорія Дмитровича, гадано, митрополита Кримського та Азовського. Прагнучи викликати в нього співчуття до себе на схилі літ та одержати додаткову фінансову допомогу, зокрема у відкритті власної крамниці, протоієрей згадує найскрутніші обставини свого життя в Криму, факти співпраці з митрополитом Ігнатієм, труднощі, які йому довелося долати, розбудовуючи мережу християнських церков у Надазов'ї. Один із остаточних варіантів листа (од. зб. 784, арк. 2-3 зв.) має російський переклад – “дословный перевод с турецкого” (од. зб. 783, 2 арк.), виконаний, очевидно, на прохання В. Ф. Розанова. Через те, що спогади розміщено в хронологічній послідовності й датовано на взірць щоденних нотаток, ці матеріали помилково визначено як щоденник (од.зб. 784, арк. 1-1 зв.; 2-3 зв.; 3668, 1 арк.; 3690, 3 арк.).

12. Рапорт священика Іоаніса Іліїна з Мангуша протоієреєві Трифілію, синові Караджоглу, про фінансовий стан надазовських грецьких церков: Св. Феодора Стратилата (Воїтеля) у Мангуші; Іоанна Хрестителя в Ялті; Архангела Гавриїла в Гурзуфі; Пророка Іллі в Старому Криму; Св. Костянтина в Чердакли; Феодора Стратилата в Малоянісолі; Св. Трійці в Керменчику; Св. Георгія в Великоянісолі; Св. Марини в Камарі; Преображення Господнього в Богатирі (од. зб. 3684, розворот арк. 1/11. 17.06.1795).

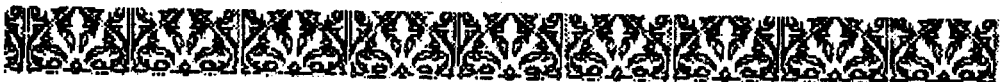
13. Наказ протоієрея Трифілія про побудову церкви в Камарі згідно з указом єпископа Іова від 1.09.1795 (од. зб. 3684, арк. 6).

14. Рапорт священика Іоаніса Іліїна протоієрею Трифілію на священика Антона, який відмовився подати фінансовий звіт до Маріупольського духовного правління і внести гроші на церкву в Ялті (од. зб. 3684, арк. 4/8, 21.12.1794).

15-26. Листування протоієрея Трифілія зі священиками грецьких церков із різноманітних конфесійних питань: дотримання християнських і моральних норм, поведінки окремих священиків, дозволів на повторний шлюб, свідчень людей з різних приводів тощо (од. зб. 3663, 1 арк., без дати; 3664, 2 арк., 6.04.1797; 3671, 1 арк., 5.07.?.; 3672, 1 арк., без дати; 3679, 2 арк., 177?.; 3680, 1 арк., 16.08.1795; 3681, арк. 1, 1786; 3681, арк. 2, 20.12.1786; 3683, 2 арк., без дати; 3684, розворот арк. 2/10, 25.05.1795; 3684, розворот арк. 3/9, 17.07.1795; 3684, розворот арк. 5/7, 9.11.1795). На звороті останнього документа по-румейськи подано перелік 20 надазовських грецьких сіл: Камара, Багатир, Константинополь, Улакль, Мангуш, Яліта, Гурзуф, Карані, Герменчик, Палеа Крим, Чардакль, Мікрі Єні-Сала, Мега Єні-Сала, Сартана, Чулмалик, Ігнатівка, Ласпі, Аргин-Каракоба, Бешев, Стиля.

Колективний запис

27. Мировий запис між священиками Феодором, сином Дмитрія, з Ласпи та Георгієм, сином Ставринуса, із Кічі-Кальяна, укладений у присутності протоієрея Трифілія Хараджогли, священиків Парфеніоса Букшина з Аргина-Каракуби, Анастасіоса Михайлова з Маріуполя та єродиякона Акридіо Димитрієва з Аргина (од. зб. 3678, 1 арк., 3.04. 1796).

Конфесійні тексти

28. Хавтура – список імен мешканців Євпаторії, Джебарека (Малоянісоля), Капсіхора й Кафи, за здоров'я яких треба було молитися (од. зб. 3641, арк. 1–5), – цей двомовний румейсько-урумський документ надзвичайно цікавий з точки зору історії румейської та урумської антропонімії.

29. Повчання св. Василя священникам, переписане рукою протоієрея Трифілія (од. зб. 3673, 3 арк., 18 лютого 17??).

30. Молитва за псалмами Давида (од. зб. 3641, арк. 5, 6 зв.).

31–33. Повчання та проповіді без вказівки на ім'я переписувача (од. зб. 3685, 8 арк.; 3687, 3 арк.; 3688, арк. 4–6 зв.).

34. Фрагмент із Діань Пресвятої Богородиці (од. зб. 3689, 14 арк.), формат і почерк тотожні з наступним рукописом.

35. Фрагмент із життя св. Марини Антіохійської (од. зб. 3686, 15 арк.), формат і почерк тотожні з попереднім рукописом.

Крім того, в інших фондах бібліотеки зберігається ще два канонічних урумських рукописи.

36. Євангеліє (фонд Д. А., од. зб. 27 л.// Муз. 254, 169 арк.). На арк. 107 зв. Міститься колофон, з якого випливає, що його написано священником Михаїлом із кримського румейського села Каракуба. Урумські колофони на арк. 2 (29.03.1838) та на арк. 1 (21.03.1842), виконані Андріаносом Котляровим та Елефтером Темірковим, вказують на те, що згодом це Євангеліє належало церкві Пресвятої Богородиці (така церква було тоді в Маріуполі).

37. Уривки з Євангелій від Матвія, Луки та Івана, що оповідають про Різдво Христове (фонд 72, од. зб. 28, арк. 1–3, 5–5 зв.).

Пам'ятки цієї групи є переважно списками з церковних книг, друкованих у Венеції та Стамбулі грецьким письмом турецькою мовою, яка була другою офіційною мовою християнства в Туреччині. Видання цього типу відомі в науці як караманські [Ескмап 1964, 819–835]. Переписувачі значно наблизили тексти до місцевої розмовної урумської мови, а тому пам'ятки становлять собою джерело з історії урумської літературної мови.

Навчальний посібник

38. Навчальний посібник з грецької, української та російської мов із розмовниками на теми сповіді, причастя та з побутових приводів (од. зб. 3690, арк. 4–24 зв.). За мовами в посібнику виділяється три частини: урумсько-українсько-російська (арк. 4–11 зв.); румейсько-українсько-російська (арк. 12–13 зв.); урумсько-румейська (арк. 14–17 зв.; 18–19 зв.; 19 зв. – 23 зв.; 24 зв.), між якими вписано румейські тексти.

Дотепер перелічені урумські рукописні матеріали використано лише у названій вище нашій монографії про тюркські мови на Україні (1988) та у виданому нами 1999 року в Алма-Аті корпусі урумських мовних пам'яток, де можна знайти вказівки й на інші рукописи, зокрема з колекції автора, а також на ті з урумських рукописів, котрі стали предметом публікацій В. І. Григоровича [Григорович 1874] й О. Блау [Blau 1874, 576–583]. До речі, у фонді, де зараз зберігаються описані урумські рукописи, є й чернетка матеріалу В. І. Григоровича про поїздку на Кальміус (од. зб. 1198, 3 арк.).

ЛІТЕРАТУРА

Гаркавець А. Н. О происхождении и классификации урумских говоров Северного Приазовья // Советская тюркология, 1981, № 2.

Гаркавець А. Н. Тюркские языки на Украине. Киев. 1988.

Гаркавець О. М. Уруми Надазов'я: Історія, мова, казки, пісні, загадки, прислів'я, писемні пам'ятки. Алма-Ата. 1999.

Григорович В. И. Записка антиквара о поездке его на Калку и Кальмиус, в Корсунскую землю и на Южные побережья Днестра и Днестра. Одесса. 1874.

Корелов И. А. Язык триалетских урумов и его специфические особенности. Автореф. дисс... канд. филол. наук. Баку. 1970.

Розанов В. Ф. Переселение греков из Крыма в Азовскую губернию и основание Готфийской и Кафийской епархии // Записки Одесского общества истории и древностей. Т.1. Одесса, 1844.

Розанов В. Ф. Хронологическо-историческое описание церкви епархии Херсонской и Таврической // Записки Одесского общества истории и древностей. Т. 2. Одесса, 1848.

Серафимов С. Крымские христиане (греки) на северных берегах Азовского моря // Записки Одесского общества истории и древностей. Т. 6. Одесса, 1874.

Blau O. Uber die griechisch-turkische Mischbevölkerung um Mariupol // Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft. Bd. 28. 1874.

Eckmann J. Die Karamanische Literatur // Philologicae Turcicae Fundamenta. Bd. 2. Wiesbaden, 1964.

